

آثار یاد مرگ در زندگی فردی

فاطمه احمدی^۱

چکیده

"مرگ" جدایی روح از بدن در مقابل «زندگی» است و به معنای پایان حیات و رفتن از دنیاست. فکر کردن در مورد مرگ به قدری دارای تأثیرات مفید است که از برترین اندیشه‌ها و برجسته‌ترین عبادتها شمرده شده است. به عبارت دیگر، یاد مرگ از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و فواید و نشانه‌هایی دارد که از مهم‌ترین آثار یاد مرگ در زندگی فردی می‌توان به، غفلتزدایی و آگاهیبخشی، زهد و بیرغبتی به دنیا و آمادگی برای مرگ و حیات ابدی، معنا داری زندگی، خودسازی، عبرتآموزی، آسان شدن مشکلات، خاموشی تمایلات حیوانی، دشمنی با آرزوهای فریبنده، انجام کارهای شایسته با نیت مخلصانه، دوری از ستم و تعدی و می‌توان اشاره کرد. هدف این مقاله، بررسی آثار یاد مرگ در زندگی فردی میباشد. دستاورد حاصل از این پژوهش دستیابی به این مطلب مهم است، یاد مرگ به تدریج دیدگاه انسان را نسبت به دنیا تغییر میدهد؛ به طوری که به مقدار اندکی از آن راضی میگردد. نتایج مقاله حاکی از آن است، نگاه دقیق به مرگ و آگاه شدن از آثار آن در انسانها سبب میگردد تا مرگ را فنا و نابودی مپندارند بلکه بدانند مرگ پلی است برای عبور و رسیدن به حیات اخروی و جاودان و زندگی دنیوی تنها برای تدارک این سعادت اخروی تنظیم گردیده است.

واژگان کلیدی: آثار، زندگی، فردی، مرگ، یاد.

^۱ طلبه سطح دو، مدرسه علمیه تخصصی حضرت زهرا (سلام الله علیها) شهرستان دورود

بدون تردید یکی از مهمترین و موثرترین عوامل وارستگی انسان، «ذکر الموت» یعنی یاد مرگ و قیامت است. خاصیت به یاد مرگ بودن این است که اگر شخص در رفاه و سرور است و غرور او را فرا گرفته، با یاد مرگ، عالم دنیا بر او تنگ می شود و دیگر نمی تواند بر دارایی محدود خود بیالد و یا مغرور شود و اگر شخصی است که در تنگنای زندگی قرار گرفته و رنج می برد، باز وقتی به یاد مرگ بیفتد، دنیا بر او وسیع و راحت می شود و از سختی های چند روزه دنیا رنج نمی برد. لذا حضرت علی (علیه السلام) در این باره می فرمایند: «مَنْ أَكْثَرَ ذِكْرَ الْمَوْتِ رَضِيَ مِنَ الدُّنْيَا بِالْيُسْرِ» کسی که زیاد به یاد مرگ باشد، از دنیا به اندکشی راضی می شود. (تمیمی آمدی، ۱۳۷۳، ج ۵۲۱/۲) لذا انسان با یاد مرگ همیشه و در همه حال به این فکر می کند که باید از این دنیا روزی کوچ کرده و به سرای آخرت برود بر این اساس سعی و تلاش بر این دارد که همیشه آماده باشد و به دنبال جمع آوری توشه و زاد راه برای این سفر بسیار مهم و خطرناک می باشد. کسی که همواره به یاد مرگ و قیامت باشد، بی شک مراقب اعمال و رفتار و پندار خود خواهد بود. قهرا چنین انسانی تلاش میکند تا کارش را بر طبق رضای حق تعالی و مطابق با دستورات الهی انجام دهد.

قرآن کریم فراموشی مرگ و روز حساب را زمینه گمراهی و انحراف از صراط حق دانسته و آن را به عنوان یک اصل دینی بیان می کند. علامه طباطبایی در تفسیر المیزان درباره آیه شریفه (سوره ص آیه ۲۶) میفرماید: جمله "ان الذين ان الذين يضلون عن سبيل الله لهم عذاب شديد بما نسوا يوم الحساب" فکر کردن در مورد مرگ به قدری دارای تاثیرات مفید است که از برترین اندیشهها و برجسته ترین عبادتها شمرده شده است؛ همچنان که پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) در اینباره میفرماید «أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ ذِكْرُ الْمَوْتِ وَأَفْضَلُ التَّفَكُّرِ ذِكْرُ الْمَوْتِ»؛ برترین عبادت یاد مرگ است و برترین تفکر یاد مرگ است. (شعیری، ۱۴۰۵، ج ۱۳۳۴/۳) (مرگ حقیقتی قطعی و غیرقابل انکار برای هر موجود زنده می باشد که خداوند چشیدن طعم آن را به عنوان یک قانون کلی بیان نموده، می فرماید: "كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ" (سوره آل عمران، آیه ۱۸۵)؛ همه کس چشنده مرگ است.

اهمیت و ضرورت موضوع مقاله در این است، مرگ نعمتی الهی است و اگر در جامعه مرگ وجود نداشته باشد انسان و جامعه دچار مشکلات و معضلات زیادی خواهد شد. زندگی انسان سراسر غفلت است و چیزی که انسان را از این غفلت نجات می دهد یاد مرگ است؛ زیرا یاد مرگ

انسان را از گناه دور کرده و باعث تذکر و تنبّه می شود که هدف را فراموش نکند و اعمال و تصمیم های خویش را با توجه به هدف تنظیم کند. پذیرش حقیقت مرگ و تفکر در باب آن انسان را از غفلت و غرق شدن در لذایذ دنیوی دور می سازد؛ در دین اسلام بر لزوم مرگ آگاهی و توجه به مرگ تأکید زیادی شده است تا انسان ها را از طریق شناخت درست حقیقت مرگ به شناخت خود و به تبع آن، به فهم معنای زندگی رهنمون و سفارش شده است. یاد مرگ و مرگ اندیشی وسیله های نیکو در مهار آدمی و دست مایه های پر توان برای پروا پیشه نمودن انسان است. در دستورات اسلامی نیز بر کوتاهی فکر و اندیشه در مورد ساعت های آینده دنیا و منع از مشغول ساختن ذهن به امور دنیایی آتی و مغتنم شمردن فرصت ها بسیار سفارش شده است؛ بنابراین کاملاً مسلم است، اگر انسان مرگ را فرا راه خویش ببندد و پیامدهای آن را در نظر آورد، بیگمان از دل سپردن به دنیای نکوهیده آزاد میشود و از تن دادن به فریبکاریهای آن سرباز میزند. امیرمومنان (علیه السلام) با یاد آوردن مرگ و تبعات آن، مردمان را به اصلاح خود میخواند و میفرماید: "اَذْكُرُوا انْقِطَاعَ اللَّذَاتِ، وَ بَقَاءَ التَّبَعَاتِ" دشتی، حکمت ۴۳۳) به یاد دارید که لذتها تمام شدنی است، و پایان ناگوار آن بر جای ماندنی. با این اوصاف اهمیت پرداختن به موضوع آثار یاد مرگ در زندگی فردی جهت توجه به آثار و کارکردهای آن در اندیشه و رفتارهای انسانها در عصر ضروری به نظرمی رسد؛ چراکه یاد مرگ، زمینه ای برای بازدارندگی از روزنانهنجاریهای فردی در مقابل، احیای کیفیت زندگی دنیوی و اخروی به معنای حقیقی آن است. فراوانی تحقیقات درباره مرگ و موضوعات مرتبط با آن در کتب اسلامی نمایانگر توجه و اهمیت پژوهشگران به این حقیقت حتمی و انکارناپذیر است که در ذیل به برخی از آنها اشاره می گردد.

در زمینه موضوع مقاله مذکور، کتب و مقالات فراوانی وجود دارد که در ادامه بحث به طور خلاصه به چند مورد اشاره خواهد شد. کتاب آرامش دل ها با یاد مرگ و معاد نوشته سید عبدالله شبر و ترجمه مینا جیگاره است. این کتاب بیشتر جنبه تربیتی و اخلاقی دارد. برخی از مباحثی که در این کتاب بررسی شده اند شامل، کراهت طلب مرگ و شدت آن، سكرات مرگ، احتضار، جایگاه ارواح مؤمنین، کیفیت حشر، میزان، شفاعت، خالدین جهنم. این رساله شریف که مشتمل بر فواید فراوان و موجب تذکر غافلان و بیداری خوابزدگان است، به احوال انسان در حال مرگ و پس از مرگ یعنی بهشت و دوزخ میپردازد کتاب فوق در عین بررسی موضوع مرگ اشاره ای به آثار مرگ در زندگی نداشته ولی این مقاله همراه آثار یاد مرگ در زندگی فردی، به بررسی عوامل اصلی و اساسی غفلت یاد از مرگ و اهمیت یاد مرگ نیز می پردازد که از نکات مثبت

مقاله می باشد. یحیی یثربی در مقاله ای با عنوان مرگ و مرگ اندیشی بیان کرد، ترس از مرگ علت هایی دارد. دلبستگی دنیا، ترس از چگونگی خود مرگ، نگرانی از نقص و کمبود عمل، کثرت گناه و... را می توان نام برد. در این مقاله درباره عوامل ترس از مرگ و علت های آن بیشتر توضیح داده و از آثار مرگ در زندگی فردی انسانها اشاره ای نداشته در حالی که محور اصلی این مقاله آثار یاد مرگ در زندگی فردی افراد است. محمدرضا زاهدی در مقاله ای با عنوان یاد مرگ و آثار آن از دیدگاه قرآن و روایات بیان کرد، مرگ و یاد آن امری پوچ و ناگوار نیست، بلکه خود یکی از امور معنا بخش به زندگی و هستی می باشد. علت ترسیدن کافران از مرگ، اعتقاد نداشتن به قیامت و انکار آن است و اینکه مرگ را به معنای نابودی میدانند. بنابراین عوامل مختلفی همچون نداشتن شناخت صحیح از مرگ، نداشتن ایمان، ارتکاب گناهان، فراهم نکردن توشه سفر برای آخرت باعث وحشت از مرگ میشود و هر اندازه ایمان و عمل، بیشتر باشد ترس از آن کاهش میابد. در این مقاله، آثار کلی یاد مرگ را در قالب چند مورد بیان شده، اما به طور کلی اشاره ای به آثار فردی یاد مرگ که ملاک اصلی موضوع مقاله حاضر است نشده است. سمیه کیاهور در مقاله ای با عنوان نقش یاد مرگ در معنا بخشیدن به زندگی از منظر قرآن بیان می کند، مرگ، بخشی از زندگی انسان است که اندیشیدن به آن تأثیر عمیقی بر حیات و نحوه زندگی انسان ها دارد. بر این اساس قرآن نیز در باب معنی زندگی، بر هدفداری جهان هستی تکیه میکند. نکته مثبت این مقاله در این است که در نهایت نویسنده بیان می کند، یاد مرگ، و درک ماهیت آن، موقتی بودن زندگی دنیا را پر معنا ساخته و آدمی را به سوی اتخاذ اهداف و امور متعالی جهت معنا بخشیدن به زندگی خویش سوق می دهد. مضاف بر آن، ثمرات انکارناپذیری یاد کرد مرگ موجب افزایش کیفیت و بهبود معنای زندگی خواهد شد. کتاب یاد مرگ نوشته ناصر مهدوی است، نویسنده در کتاب حاضر با هدف ستایش و تکریم زندگی، به طرح پرسش های مهمی درباره مسئله مرگ پرداخته و در تلاش است که پاسخ های مناسبی را برای آن ها بیابد؛ همچنین می کوشد که سه دیدگاه مختلف پیرامون مرگ و پیامدهای اخلاقی و روان شناختی هریک از آن ها را بررسی نماید. از جمله نکات مثبت این کتاب بحث یاد مرگ است که به صورت کاملاً کلی مطرح شده ولی درباره آثار آن مطلبی بیان نشده ولی هدف اصلی این مقاله بررسی آثار یاد مرگ در زندگی فردی می باشد، که به طور خلاصه و مفید مطالب مربوطه در خصوص موضوع بیان می شود.

۱- مفهوم شناسی

۱-۱- معنای لغوی و اصطلاحی یاد

در فرهنگ لغت دهخدا در باب کلمه یاد چنین آمده است، که یاد یعنی یاد گرفتن (گَرِتَ) (مَصَّ مرکب) آموختن. تعلیم گرفتن (دهخدا، ۱۳۷۲، ۳۲۴) و در فرهنگ عمید نیز چنین ذکر شده، فراگرفتن یاد (اِذْكَرَ. ذُكِرَ. تَذَكَّرَ. اندیشه. تذکر. نام و نشان یاد آمدن،) مصدر لازم [قدیمی] به خاطر آمدن. مترادف ذکر، یادآوری، یاد کردن می باشد (عمید، ۱۳۸۰، ۳۵۱) و در اصطلاح به معنای یادآوری و بخاطر آوردن چیزی است یا بخاطر آوردن آنچه را فراموش شده است فرا خاطر کردن چیزی است.

۲-۱- معنای لغوی و اصطلاحی مرگ

مرگ [مَ] (اسم از مردن. فنای حیات و نیست شدن زندگانی و موت و وفات و اجل) ناظم الاطباء (از گیتی رفتن. مقابل زندگی و محیا در گذشت. فوت. کام. هوش. منیت. میت. وفات. ابویحیی. اجل. دستور اللغة) مرگ در لغت به معنای، بیجان شدن، از دست دادن نیروی حیوانی و حرارت غریزی است. (معین، ۱۳۷۳، ج ۳/۱۳۱) مرگ به معنای پایان حیات و رفتن از دنیاست. در زبان عربی از آن به «موت» تعبیر میشود. معنای مرگ در قرآن کریم در قالب لفظهای گوناگونی همچون موت، قتل، عبس/۱۷، هلك (غافر/۳۴، وفی) سجده/۱۱، و الوجل) انعام/۲ (و... به کاررفته است. در فرهنگ قرآن، حقیقت مرگ یک امر وجودی است نه علمی) مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۳۲۱) مرگ در اصطلاح دینی، عبارت است از انتقال زاین جهان به جهان دیگر (موسوی لاری، ۱۳۸۷، ۱۳۸) جدا شدن همیشگی روح از جسم و انتقال آن از عالم دنیا به عالم آخرت است.

۲-۲- اهمیت یاد مرگ

مرگ حقیقتی است که انسانها هر روز به طور آشکار آن را مشاهده می کنند و یا چیزی در رابطه با آن می شنود؛ اما انسانی که علاقمند به زندگی دنیایی است و به بازی های دنیایی سرگرم شده و گمان می کند که مرگ نابودی است و زندگی بعد از آن هرگز معنایی ندارد، از یاد مرگ می ترسد و از نشانه های آن فرار می کند؛ در حالی که خداوند چنین انسانهایی را مورد خطاب خویش قرار داده، می فرماید: "أَيُّهَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ" (سوره نساء، آیه ۷۸) هر کجا باشید، مرگ شما را فرامی گیرد؛ اگر چه در کاخهای بسیار محکم باشید

از جمله آثار یاد مرگ، رهایی از غفلت و هشیاری نسبت به حقایق مهم می باشد. در واقع، انسانها از یاد مرگ می ترسند و فریب دنیا را می خورند، در حالی که برای آخرت آفریده شده اند؛ ولی این دنیا را که در آن هستند را دوست دارند. هیچ گاه نباید فراموش کرد که زندگی نَفْسِهایی است که شمرده می شود و چون نَفْسِی بگذرد، قسمتی از آن کاسته شده و قدمی به مرگ نزدیک تر شده اند.

امام صادق (علیه السلام) (در مورد تأثیر عمیق یاد مرگ بر بیداری روح و جان آدمی می فرماید: «ذِكْرُ الْمَوْتِ يُمِيتُ الشَّهَوَاتِ فِي النَّفْسِ وَيَقْطَعُ مَنَابِتَ الْعُقُلِ وَيَقْوِي النَّفْسَ بِمَوَاعِدِ اللَّهِ وَيُرِقُّ الطَّبَعُ وَيَكْسِرُ أَعْلَامَ الْهَوَى وَيُطْفِئُ نَارَ الْحِرْصِ وَيَحْفَرُ الدُّنْيَا؛ یاد مرگ خواهشهای باطل را از دل زایل می کند و ریشه های غفلت را می کند و دل را به وعده های الهی قوی و مطمئن می گرداند و طبع را رقیق و نازک می سازد و عَلمَهای هوا و هوس را می شکند و آتش حرص را فرو می نشاند و دنیا را حقیر و بی مقدار می سازد.) (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۳/۱۶۴)

به همین دلیل است که هر امر مربوط به مرگ، می تواند عامل بیداری و دوری فرد از غفلت محسوب گردد؛ قلب و دل انسان بر اثر اشتغال به امور دنیوی زنگار غفلت و بی خبری به خود می گیرد و یاد مرگ می تواند زداینده این آلودگیها و روشنی بخش قلب و وجود آدمی باشد؛ امام صادق (علیه السلام) (می فرماید: یاد مرگ، خواهش های نفس را می میراند و رویشگاه های غفلت را ریشه کن می کند و دل را با وعده های خدا نیرو می بخشد و طبع را نازک می سازد و پرچم های هوس را درهم می شکند و آتش آزمندی را خاموش می سازد و دنیا را در نظر کوچک می

کند.) (علامه مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲/۱۳۳) ۱۷- کوتاهی آرزو

گاهی انسان در اثر فراموشی مرگ، غرق در دنیا و امور دنیوی می گردد و برای آنچه که هنوز به دست نیاورده، در دل، آرزوی وصال مینماید؛ اما هزار دریغ و افسوس که اجل به او مهلت نمی دهد و مرگ او را در کام خود فرو می کشد و آرزوهای دور و دراز را به خانه گور میبرد. یاد مرگ می تواند آرزوها را کوتاه کند و موجب بی قراری و کناره گیری از خانه فریب (دنیا) گردد و آدمی را برای سرای جاودان آماده سازد؛ زیرا که آرزوهای طولانی، انسان را بیشتر در دنیا غرق و او را اسیر هوا و هوس نموده، در نتیجه عملش را بد می سازد؛ همچنان که حضرت علی (علیه السلام) (به این نتیجه ناپسند اشاره و به عنوان یک قانون کلی مطرح می نماید و می فرماید: «مَا أَطَالَ عَبْدٌ الْأَمَلَ إِلَّا أَسَاءَ الْعَمَلَ؛ هیچ بنده ای آرزویش را طولانی نمی کند، جز اینکه عملش را بد می کند. به همین علت، ایشان آرزوی طولانی را به عنوان یکی از مواردی که از گسترش

آن در امت اسلامی ترس داشت معرفی نموده، می فرماید: «إِنَّ أَخَوْفَ مَا أَخَافُ عَلَيْكُمْ خِصْلَتَانِ، إِتِّبَاعُ الْهَوَىٰ وَطُولُ الْأَمَلِ، فَأَمَّا إِتِّبَاعُ الْهَوَىٰ فَيَصُدُّ عَنْ الْحَقِّ وَأَمَّا طُولُ الْأَمَلِ فَيَنْسِي الْآخِرَةَ؛ وَحِشْتَانِ تَرِينِ چیزی که از آن بر شما می ترسم دو خصلت است: پیروی هوی و آرزوی دراز. پیروی هوی [شما را] از حق باز می دارد و آرزوی دراز [شما را] از یاد آخرت به فراموشی می اندازد. در دستورات اسلامی نیز بر کوتاهی فکر و اندیشه در مورد ساعتهای آینده دنیا، و منع از مشغول ساختن ذهن به امور دنیایی آتی، و مغتنم شمردن فرصتها بسیار سفارش شده است.

بسیار روشن است انسانی که همواره در یاد مرگ باشد، هیچ گاه عملی انجام نمی دهد که در قیامت نتواند پاسخگوی آن باشد و بدین سبب، عذاب الهی را بر خود هموار سازد؛ بلکه آرزوها را کوتاه نموده، سعی در طاعت و بندگی خدا خواهد داشت تا بهشت الهی را جایگاه خویش قرار دهد؛ همچنان که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله (به اصحاب خود فرمودند: «أَكُلْكُمْ يُحِبُّ أَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ. قَالُوا نَعَمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ. قَالَ قَصِّرُوا الْأَمَلَ وَثَبُّوا آجَالَكُمْ بَيْنَ أَبْصَارِكُمْ وَاسْتَحْيُوا مِنَ اللَّهِ حَقَّ حَيَاتِهِ؛ آیا همه شما دوست دارید وارد بهشت شوید؟ عرض کردند: آری ای پیامبر خدا! فرمود: آرزوها را کوتاه کنید، مرگ را پیش چشم خویش قرار دهید و از خداوند چنان که سزاوار است شرم کنید. (حرعاملی، ۱۴۱۰، ج ۳/۳۵۱)

نتیجه گیری

بنابراین یاد مرگ از مهمترین راههای سلوک معنوی و دوری از غفلت و دلبستگی به حیات زودگذر دنیوی است و تأثیری شگرف بر شیوه زندگی انسان دارد. یاد مرگ مستلزم تلاش برای خوشبختی حیات ابدی است، یاد مرگ حرکت آفرین است و انسان را امیدوارانه به تحرک و پویایی و امیدارد. در نتیجه، سفارش به یاد مرگ بدان منظور نیست که انسان از زندگی دنیوی خود دست بشوید و از سر دشمنی با آن درآید، بلکه هدف اصلی در این توصیهها آن است که جهت زندگی و هدفی که باید از زندگی داشت فراموش نشود و فعالیتهای زندگی همه در مسیر آن هدف قرار بگیرد. یاد مرگ به زندگی جهت می بخشد و سبب میشود انسان بتواند حیات دنیوی خود را به درستی مدیریت کند تا از این فرصت اندک و محدودی که خداوند به او عنایت فرموده، خود را به اوج بندگی ولذت و کامیابی برساند. بسیار یاد مرگ کردن، به معنای از دست دادن شور و نشاط برای فعالیتهای دنیایی نیست و نباید چنین برداشتی از آیات و روایات مزبور کرد؛ بلکه اگر با این مقوله درست برخورد شود، سبب می گردد تا اعمال و رفتار انسانها جهت صحیح خود را بیابد و نه تنها در کارزار زندگی و فعالیتهای سست نشوند، بلکه نشاط

مضاعف داشته باشند؛ همانطور که معصومین (علیهم السلام) و بزرگان با وجود اینکه زیاد به یاد مرگ بودند و همیشه خود را مهیای این امر می نمودند، در عین حال هیچ گاه از تلاش، حرکت و فعالیتهای خود نمی کاستند. بنابراین، مهمترین معضل انسان در این دنیا، غفلت از خداوند متعال و روز حساب است. راه برون رفت از این معضل نیز تقویت ایمان است که از طریق تلاوت و تدبّر در آیات قرآن کریم و مطالعه تفاسیر آنها، مطالعه احادیث و روایات معتبر، بالابردن سطح معلومات دینی و اخلاقی، انجام کارهای نیک و تقید به عبادت بویژه نماز اول وقت و یاد مرگ و تهیه زاد و توشه برای آن و غیره حاصل می شود. بررسی آثار یاد مرگ در زندگی فردی هدف نوشتار حاضر می باشد که نشان می دهد، معناداری زندگی، خودسازی، عبرت آموزی، آسان شدن مشکلات، خاموشی تمایلات حیوانی، دشمنی با آرزوهای فریبنده، انجام کارهای شایسته با نیت مخلصانه، دوری از ستم و تعدی و..... از جمله آثار یاد مرگ در زندگی فردی می باشد.

منابع و مآخذ)

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

۱) آمدی تمیمی، عبدالواحد بن محمد، ۱۳۷۳، غرر الحکم و درر الکلم، محمد خوانساری، تهران، دانشگاه تهران، ج ۲/ چاپ سوم

۲) اکبر نژاد، مریم، ۱۴۰۲، آثار یاد مرگ از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه، مجله: مطالعات و تحقیقات در علوم رفتاری، شماره ۱۴

۳) ابن بابویه، محمد (شیخ صدوق)، ۱۳۷۸، عیون اخبار الرضا، جهان، بی جا. جلد ۳

۴) انصاری، خواجه عبد الله ۱۴۱۷ق، منازل السائرین، تحقیق علی شیروانی، تهران، دارالعلم، چاپ اول، چاپ دوم، جلد سوم

۵) ارابی، عذرا، ۱۳۹۳، مرگ، چاپ دوم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، قم.

۶) اسکندری، علیاکبر، ۱۳۹۸، مرگ و آثارش، رستگار، چاپ دوم، مشهد.

۷) بهمنی، موسی، ۱۳۹۷، چیستی مرگ، انتشارات دانشپرو، تهران. چاپ دوم،

۸) تاج زاده هرنندی، مرتضی، رساله معادیه پیرامون عالم قبر و قیامت از دیدگاه آیات و روایات، قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران

، چاپ اول، ۱۳۹۰.

- ۹) جعفری، ابراهیم، ۱۳۸۸، یاد مرگ و آثار تربیتی آن، منبع: نشریه مهندسی فرهنگی، شماره ۳۱، زاهدی، محمدرضا، ۱۳۹۷، یاد مرگ و آثار آن از دیدگاه قرآن و روایات، مقاله نشریه: شماره ۲۰
- ۱۰) حبیبیان، احمد، ۱۳۸۲، مرز فضایل و رذایل اخلاقی، قم، مطبوعات دینی، چاپ دوم، جلد اول
- ۱۱) حر عاملی، محمد بن حسن، ۱۴۱۰، وسایل الشیعی الی تحصیل مسائل الشریعی، بیروت، دار الاحیاء التراث العربی، بی جا، بیتا.
- ۱۲) دشتی، محمد، ۱۳۸۰، نهج البلاغه، چاپ دهم، مشرقین، قم، جلد ۳
- ۱۳) دهخدا، علیاکبر، ۱۳۷۳، لغتنامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران، چاپ اول
- ۱۴) روحانینژاد، حسین، ۱۳۹۲، تفاوت مرگ و نابودی، انتشارات کوثر غدیر، چاپ سوم
- ۱۵) سلیمانی، سعید، ۱۴۰۳، تجربه دینی مرگ هراسی و آثار تربیتی آن در سلامت معنوی، مقاله نشریه: پژوهش در دین و سلامت « دوره ۱۰، شماره ۲
- ۱۶) سالاریفر، محمدرضا، ۱۳۸۵، درآمدی بر مرگ در اسلام، انتشارات هاجر، قم، چاپ دوم
- ۱۷) شریعتی، الهام، ۱۳۸۶، جایگاه مرگ و آثار اجتماعی آن، عضو هیأت علمی گروه مطالعات زنان دانشگاه الزهرا، دانشجوی دکتری فقه و حقوق خصوصی
- ۱۸) شعاعی، سپیده، ۱۴۰۰، یاد مرگ و اثرات آن در زندگی از منظر نهج البلاغه، مجله: آیین علوی، سال اول، شماره ۱۵
- ۱۹) شعیری، شیخ تاجالدین محمد بن محمد شعیری، ۱۴۰۵ق، جامع الأخبار، انتشارات قم، جلد ۳، چاپ دهم
- ۲۰) طاهر خوانی، اعظم، ۱۳۹۷، بررسی فلسفه مرگ و دلالت های تربیتی آن بر سبک زندگی، مقاله نشریه: پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی « شماره ۲
- ۲۱) طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۴۱۷ق، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، ج ۱۷
- ۲۲) قرائتی، محسن، ۱۳۷۵، تفسیر نور، مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن، تهران.
- ۲۳) قنادان، منصور، ۱۳۷۵، جامعه شناسی مرگ مفاهیم کلیدی، آوای نور، تهران.

۲۴) کياهور، سمیه ۱۳۹۸، نقش یاد مرگ در معنا بخشیدن به زندگی از منظر قرآن، مجله: پژوهنامه مطالعات میان رشته ای تفسیر و

کلام، سال دوم، شماره ۲۰

۲۵) کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۶۲، کافی، اسلامیه، چاپ چهارم، تهران. جلد ۳

۲۶) مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳، بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمه الاطهار (ع)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ج ۲

۲۷) موسوی، سیدجواد، ۱۳۸۶، برخی از آثار یاد مرگ، مقاله نشریه: مبلغان شماره ۱۱

۲۸) موسوی، سیده فهیمه، ۱۳۹۸، آثار یاد مرگ در رفع اضطراب، همایش: همایش ملی قرآن و روان شناسی «مجموعه مقالات اولین

همایش ملی قرآن و روانشناسی)

۲۹) مکارم شیرازی، ناصر ۱۳۷۷ (پیام قرآن،) تفسیر نمونه موضوعی (، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ پنجم ،

۳۰) مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۸۷، ره توشه (مشکات (، ج ۱، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ دوم، ۱۳۸۷.

۳۱) محمدی ری شهری، محمد، ۱۴۰۴.ه.ق میزان الحکمه، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، الطبعة الاولى، جلد ۲

۳۲) موسوی اندانی، محمد، روزی دیگر، برزخ و معاد از دیدگاه قرآن و روایات، اصفهان: انتشارات بوستان فدک، چاپ اول، ۱۳۸۴،

۳۳) نیلی پور، مهدی، ۱۳۸۵، بهشت اخلاق، قم، موسسه ولی عصر (عجل الله فرجه) الشریف (،